

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XX

BELGRADE
1989

BALCANICA XX, Beograd 1989, 9—453.

Андреј АНДРЕЈЕВИЋ
Филозофски факултет
Београд

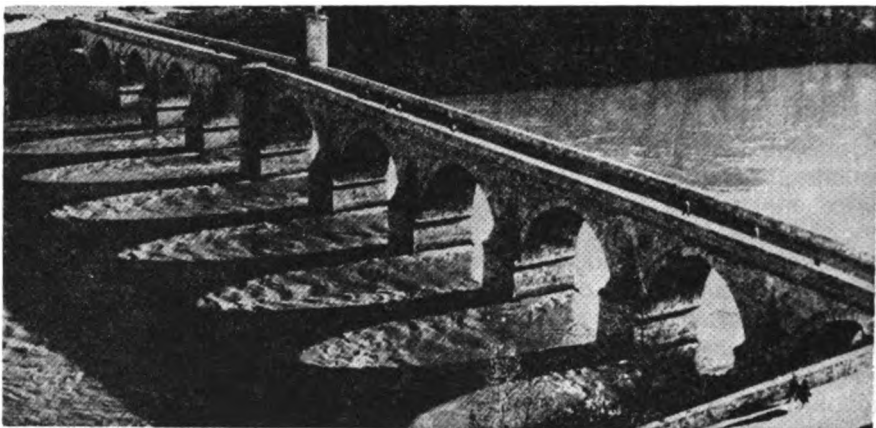
ЦАРИГРАД И ИСЛАМСКА УМЕТНОСТ У ЈУГОСЛАВИЈИ Атрибуције Синану и његовој школи

— Професору Радовану Самарџићу
с поштовањем и захвалношћу —

У нашој историјско-уметничкој литератури значајна област исламске уметности дуго је остајала готово сасвим занемаривана, иако на тлу Југославије постоји велики број исламских споменика и премда се одређене компоненте ове уметности, која је на Балкану настајала током неколико столећа, одражавају и у профаним и у сакралним јужнословенским уметностима све до средине прошлог века. У међувремену је и у свету и код нас порасло интересовање за исламску уметност, али у нашој земљи ова проучавања као да су још у почетној фази. Многе неопходне предрадње за једну иоле целовиту и трајнију синтезу још недостају, а и многа важна питања из обимне проблематике исламске монументалне уметности остала су још отворена или чак неначета. Грађа коју пружа литература показује од једне до друге наше области врло велике неуједначености. Понегде још није извршено ни прецизно датовање појединих споменика; на свим пољима нису евидентирани ни типолошке разлике у оквирима исте врсте задужбина; непоуздане су атрибуције споменика одређеним немарима, а нарочито је велики број оних који се приписују великом османском архитекту Синану.

Наиме, са доласком Турака у наше крајеве овде су пренета чврсто оформљена и сазрела решења за све врсте исламских јавних грађевина, како сакралног тако и профаног карактера. Отуда неке од ових грађевина које су ту подизане у XV, XVI и XVII веку кресе изузетни, репрезентативни стилски елементи уобичајени у то време на османским престоничким здањима

Брусе, Једрена и Цариграда. Но како су југословенске земље и пре турског периода имале богату и разноврсну градитељску традицију, стечену вишевековним подизањем не само маркантних утврбења него и палата и нарочито раскошних православних и католичких сакралних здања свих типова, па и целих великих градских насеља, као што су били Скадар, Скопље, Призрен, Бар, Котор, Ново Брдо, Крушевац, Смедерево, Београд, па наши градови по Херцеговини и Босни — да истакнемо само оне области које су потпале под Турке — то су и та стара традиција и оновремено хришћанско градитељство, које је напоредо и даље неговано, као и градитељски домети суседних области, повремено утицали и на нову, исламску уметност. Наравно, утицај Цариграда је увек био и остајао предоминантан, све до пред крај XVIII столећа. Поред других врста грађевина, његов утицај је нарочито био упечатљив на архитектуру куполних џамија за које су, уз ретке изузетке, коришћена нова, у тим годинама актуелна решења. Била су то решења која су скоро истовремено настајала у немарским

Сл. 1 — Синан, Соколовићев мост на Дрини у Вишеграду, 1571—77.

радионицама престонице Царства. Тај занимљиви феномен може се објаснити не само свешћу поручиоца да велика престоница на Босфору располаже највећим бројем врсних градитеља, него свакако још и живим предањем о богатим уметничким традицијама старог царског града, те метрополе средњовековног медитеранског света, која је још од њеног оснивача Константина Великог Европи увек давала најпознатије прототипове за најзначајнија градитељска дела. Те моћне традиције прожимале су и уметност турског Истанбула током свих деценија XVI века, снажно утичући на даљи развој османске уметности у овом граду, а преко њега и уметности на Балкану, па и у нашим крајевима.

У плејади старих османских стваралаца тог снажног цариградског уметничког тока посебно место припада чувеном архитекти Синану, „турском Микеланђелу“, како су га понекад називали европски оријенталисти.

Иако није био онако многостран геније као славни ренесансни мајстор са Апенинског полуострва, Коџа Мимар Синан (1489—1588) је био један од најплоднијих стваралаца у историји светске архитектуре XVI века. Захваљујући сачуваним архивским подацима, сведочењима његових савременика, многобројним научним текстовима посвећеним њему и, пре свега, импозантном броју његових сачуваних дела, данас се у науци са доста детаља познају живот и рад овог великана.¹ Познато је да је поникао у једном малом месту код Кајсерије у Анадолији и да се школовао у Цариграду. Пошто је у јањичарским јединицама, у које је био укључен, показао изузетне способности при грађењу транспортних средстава и понтона, у конструисању мостова и грађењу других потребних објеката, доведен је на двор и, после смрти главног архитекте Царства, постављен на његово место 1539. године. Од тада па до смрти цео свој век је посветио упорном раду, да би за собом оставио огроман број пројектованих и са сарадницима изведених цамија, хамама, безистана, сараја, мостова, каравансараја, медреса турбета и других грађевина. Према белешкама његовог савременика и биографа, песника Мустафе Саји-а, њихов број је достигао 330 разних објеката. Испитивања су показала да је Синан у свом раду био велики експериментатор који је при решавању монументалних задужбина три султана, чланова њихових кућа и многих везира, пажљиво студирао просторни и конструктивни склоп истакнутих дела старије селџучке, османске и византијске архитектуре, чије је елементе промишљено уносио и разрађивао у неким својим делима. Држећи се битних црта цариградске Свете Софије као почетног узора за своја здања, Синан је превазишао начин њеног подражавања, који је карактерисао рад његових претходника, и стваралачки је развијао позајмљену схему. Разрађујући тип монументалних гра-

¹ Поред низа чланака турских аутора, расутих по многим стручним часописима, и каснијих монографија, међу којима се нарочито истичу драгоцена дела са транскрибованом архивском грабом Ахмеда Рефика (*Mimar Sinan*, Istanbul 1931; *Türk Mimarlari*, Istanbul 1936¹, 1977², II) и Рифки Мелва Мериша (*Mimar Sinan Hayati, Eserleri, I — Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler*, Ankara 1965), од студија на европским језицима још су, за сада, непревазиђене обимне књиге G. Goodwina (*A. history of Ottoman architecture*, London—Batlimore 1971, са наведеном свом старијом литературом) где су целе две главе посвећене Синану, као и монографија Е. Егли-а (*Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich—Stuttgart 1954¹, 1976²). Међутим, потребно је одмах рећи да, за разлику од великих европских ренесансних мајстора и архитеката, Синан, према његовом изванредном значају за историју светске архитектуре, још није добио одговарајућу, репрезентативну монографију.

Ђевине централног решења, пресведене великом главном куполом коју подухватају ниже полукуполе, Синан је увек остваривао јасан, јединствен и прегледан простор који је свечано деловао. Велике зидне масе вешто је сводио на лаке, складне и светле целине пуне лепоте и хармоније, док је ентеријере оплемењивао богатом орнаментиком извођеном у каменој пластици, штучу, фајансним плочицама и, у горњим партијама, техникама зидног сликарства. Прожимајући архитектуру овако конципованом декорацијом и користећи при реализацијама вештину великог броја најпробранијих мајстора, довођених из свих делова пространог Османског царства, постигао је упечатљив и лако препознатљив сопствени монументални израз, који је означио не само врхунац турске уметничке ренесансе и, шире гледајући, целокупне исламске уметности његовог доба, него је, преко васпитаника његове школе, тај класични стилски израз још цело једно столеће снажно утицао на монументалну уметност исламског медитеранског света. Занимљиво је, међутим, да су најновија истраживања показала да Синан није био само велики практичар и извођач здања најмоћнијих поручилаца у земљи, него и обавештени историчар архитектуре. Он је свакако био упознат са теоријским прекупацијама италијанских ренесансних архитеката. Последња испитивања његове архитектуре обелоданила су не само његове способности којима је обликовао и шире урбано ткиво око најзначајнијих здања, па његова развијања поткуполних прелазних елемената и метод у конциповању фасада, него су открила и његов модуларни систем, којим се служио при пропорционисању грабевина.² Проучавања његовог ангажмана на обнови и статичком осигурању миленијум старе цариградске Свете Софије открила су да су његове анализе овог Антемијевог и Исидоровог ремек-дела морале бити толико помне и студиозне да се данас сматра да све до најмодернијих, савршених студија Јустинијанове цркве у XX веку, кроз историју није било архитекте који би боље од Синана разумео њене естетске и структуралне финесе.³ Исто тако се показало да је Синан, изгледа, био добро упознат и са тековинама готске архитектуре, чије је елементе — ребрасте, четворопартитне сводове, прилагођене потпорне луке и витраже, налик на „flamboyant“ стил, применио на једној својој позној, Килич Али-пашиној џамији у Цариграду (1580. год.).⁴

² J. N. Erzen, *Mosque Facades of Architect Sinan Era*, Ankara 1981; и комплетна акта, II International Congress on the Turkish and Islamic Science and Technology, vol. II — Architect Sinan, Istanbul 1986.

³ W. B. Denny, *Sinan the Great as Architectural Historian: The Kilic Ali Pasha Mosque in Istanbul*, Turcica, revue d'études turques, t. XV, Paris 1983, 104—126.

⁴ Исто.

Знања о Синановој стваралачкој моћи још су се за његовог живота ширила са тадашњих великих градилишта и постепено се претапала у легеиду и народна предања. Она су потом почела да ките и умножавају ионако невероватан број његових дела. Тако у раду стеченом и широм провинција разгласеном славом, као и оном обилатом популарношћу која обично прати заиста велике људе, може се данас објаснити појава онако масовног приписивања великог броја старих исламских здања и на нашем тлу овом цариградском неимару и његовим ученицима. Појава је то која се и касније кроз векове таласила, па се отуда она и сада може тако следити, кроз неколико временских слојева. Пре свега, у народном предању, затим у обавештењима која је знаменити турски путописац Евлија Челеби на терену бележио у свој *Путопис*, па код неких оновремених аутора, и најзад на основу критичких анализа и компарација неких до данас очуваних Синанових споменика.

АТРИБУЦИЈЕ СИНАНУ

Предања

Међу старим предањима која се у народу преносе ко зна од када, а која исламске споменике на нашем тлу доводе у везу са Синаном, три се нарочито истичу. Прво је још пре рата у Санџаку прибележио покојни Миленко Филиповић.⁵ Оно говори о мајстору који се, после завршетка султанске задужбине у Дринопољу, бојећи се незадовољног владара, на крилима, као Икар, отиснуо са минарета и слетео у Санџак, на обалу Дрине, негде на граници данашње Србије, Црне Горе и Босне. Премда се у самој причи не спомињу имена ни владара, нити неимара ни града у Подрињу, проф. Светозар Радојчић је касније у овом предању проицљиво наслутио неко мутно народно сећање на Синана, Селимију џамију у Једрену и Соколовићев мост у Вишеграду, кроз које пробија прастари мотив страдалаштва правог мајстора свога заната. Радојчић је претпоставио да је ово предање морало настати по некој знатно писменијој верзији о Синану која се својевремено преносила по великим турским градилиштима у Европи.⁶

Друго предање је оно које је после рата у Битољу забележио проф. Хасан Калеш.⁷ Према овом предању, највећу и најлепшу џамију у овом граду Пелагоније — Исхак Челе-

⁵ М. С. Филиповић, *Различита етнографска грађа*, Српски етнографски зборник, књ. LXXX—15, Београд 1967, 317.

⁶ С. Радојчић, *Опасности стварања као тема у народном песништву*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, књ. XXXVI, св. 3—4, Београд 1970, 192—193.

⁷ Н. Калеш, *Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику*, Приштина 1972, 147.

бијину — извео је Синан. Преведећи натпис над њеним порталом, са назначеном 1506. годином, и радећи за своју књигу о вакуфнамама на завештајној исправи њеног оснивача, из 1508. године, Хасан Калеша је хронолошком аргументацијом суверено оповргао и одбацио ово предање као неверодостојно.⁸

Треће предање је крајем прошлог века у Подрињу чуо и забележио Миленко Вукићевић. По том предању Коца Мимар Синан је великом везиру Мехмед-паши Соколовићу, „негде између Вишеграда и Сарајева, четири часа од друма“, подигао „један дворач од кога је остала само једна покварена чесма.“⁹ Вукићевић га није ближе коментарисао, већ га је само тако као предање донео, па ће о њему још накнадно бити речи.

Евлија Челеби

Највећи и најпознатији турски путописац Евлија Челеби, пролазећи нашим градовима и варошицама друге половине XVII века, на више места у своме *Путопису* именује Синана као неимара одређених, увек упадљиво лепих здања. Пре свега у Херцеговини, описујући Мостар и дивећи се његовом Старом мосту, поред осталог, он записује да је „и овај мост саградио стари неимар Синан, син Абдулменан-агин, а по Сулејман-хановој наредби“.¹⁰ Други пут, крећући се по Босни и Сарајеву, при набрајању сарајевских имарета, он уписује да је „Коца Мехмед-пашин имарет... градио Синан-ага, мимар-баша Сулејманов“.¹¹ Евлија је овде очигледно мислио на Мехмед-пашу Соколовића, кога су још и његови савременици за живота називали Коца (стари) и Тахвил (високи), а не на Мехмед-бега Исабеговића, како се то касније помишљало. Управо Соколовићу, свом нешто млађем али моћном пријатељу, Синан је, као што је познато, изградио и читав низ других задужбина широм Османског царства.¹²

Пролазећи кроз Македонију, Евлија у Кратову наилази на Велики хамам, коме „није видео равна у целој Румелији“, па га пореди са најзначајнијим хамамима Цариграда, Дамаска и Каира. Том приликом он трећи пут каже да је и овај хамам „дело неимара Синана“.¹³ Најзад, четврти његов помен односи се на Београд. У београдском Горњем, унутрашњем граду, он описује Сулејманову џамију и њен „високи и симетричан ми-

⁸ Исто, 147.

⁹ М. Вукићевић, *Знаменити Срби мусломани*, Београд 1906, 48.

¹⁰ Evlija Celebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama, prevod, uvod i komentar* Н. Sabanovića, Sarajevo 1967, 464. На ову нетачност је већ у свом коментару указао Х. Шабановић.

¹¹ Исто, 118.

¹² Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1971¹, 1975², 1982³.

¹³ Evlija Celebi, *Putopis*, 293.

нарет који је диван као допуштена маџија“. Евлија ту истиче да је „неимар те грађевине (минарета) Мимар Синан“ и, како је остало запамћено, да је сам градитељ за овај свој рад рекао: „С овим минаретом ... показао сам врхунац свога мајсторства. То је велика вештина. Нека остали неимари, ако могу, направе бар од дрвета овакав уметнички изграђен минарет“.¹⁴

Занимљиво је, међутим, да овај на терену обично добро обавештавани путописац нигде у свом *Путопису*, ни тамо где помиње Вишеград, па ни тамо где детаљно описује и набраја Соколовићеве вишеградске задужбине, а нарочито мост преко Дрине, ни једном речју није споменуо Синана као његовог ствараоца.¹⁵

Савремени аутори

Поред ових атрибуција Синану из XVII века, потребно је осврнути се и на многе значајне радове савремених аутора, у којима се, такође, овом славном цариградском архитекти приписује импозантан број уметничких споменика XVI и XVII века на нашем тлу.

Изгледа да је највећу забуну у том погледу својевремено унела једна изјава неког цариградског архитекте који је 1932. године присуствовао прослави Гази Хусревбегове четиристогодишњице у Сарајеву. Том приликом је овај гост саопштио да је у неком цариградском архиву видео Синанове нацрте за сарајевску Гази Хусревбегову џамију и да је сигурно Синан њен неимар. То саопштење је наш познати историчар турског периода Хамдија Крешевљаковић, који је у Сарајеву остао запамћен по изузетној марљивости и акрибији, брижљиво забележио¹⁶, и од тада па све до 1960. године то се узимало као доказана чињеница, да би се касније у литератури више пута понављало. Тек на самом почетку седме деценије проф. Хусреф Реџић

¹⁴ Исто, 79.

¹⁵ Као својеврсну занимљивост овде ваља истаћи чињеницу да ово Синаново остварење у Вишеграду не спомиње у својој „*Румелији и Босни*“ ни много поузданији турски географ Хаџи Калфа, који је, као што је познато, у Цариграду најсавесније прикупљао из више, обично поузданих, извора податке које је уносио у своја дела, увек их вишестрано проверавајући. (Уп.: *Хаџи Калфа или Ђатиб Челебија турски географ XVII века о Балканском полуострву*, издао Ст. Новаковић, Споменик СКА XVIII, Београд 1892, 80). Међутим, ослањајући се на турске историјске изворе и архивску грађу, Ф. Бабингер (*Die türkische Renaissance. Bemerkung zum Schaffen des grossen türkischen Baumeister Sinan*, Beiträge zur Kenntnis der Orients XI, Halle 1914, 78) и код нас, А. Бејтић (*Sokolovičev most na Drini u Višegradu*, Sarajevo 1945, 16) поуздано су утврдили да је Соколовићев вишеградски мост Синаново дело.

¹⁶ Н. Крешевљаковић, *Дџамија и вакуфнама Муслићудина Џерекџије. Prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća*, Sarajevo 1938, 6; *Isti, Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu*, Sarajevo 1939, 197; *Isti, Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 179 нап. 18.

је објавио драгоцен рад у коме је, на основу хронологије Синановог живота и рада, затим чињенице да се ниједан план сакралних објеката османских неимара XV и XVI века није уопште нигде очувао, као и на темељу поуздане стилске анализе оновремених цариградских џамија и овог сарајевског здања, указао на сву неодрживост овакве тврдње. Он је показао да Синан није могао бити њен градитељ и претпоставио да је прави неимар ове џамије морао припадати школи Хајредина Старијег.¹⁷ Само деценију касније (1972) показало се да је име Хусревбеговог градитеља у европској литератури било познато још од 1956. године, а у турској још из година између два рата.¹⁸ Био је то Синанов претходник на положају главног архитекте, Персијанац Адем Есир Али, који је на сличан начин извео и Пири-пашину Имарет џамију у Силиврији.

Тако је, уједно, разрешено и питање градитеља Хусревбегове сарајевске Куршумли медресе, за коју се такође још 1955. године нешто опрезније помишљало да би могла бити Синаново дело.¹⁹

Повећању броја споменика који се на југословенском тлу приписују Синановој личности допринео је и један савремени енциклопедијски текст. Наиме, када се 1963—64. године писало за четврту свеску *Енциклопедије ликовних уметности*, настала је концезна одредница о Синану, у којој се између осталог каже да је, поред Соколовићевих објеката у Вишеграду и самим Соколовићима, Синан „у нашој земљи „саградио... Велику (Синан-пашину) џамију у Призрену, са смело постављеном куполом и високим минаретом, довршену 1615“.²⁰ Даклс. после више од четврт века од Синанове смрти. Са друге стране, у Македонији се појавила у последње две деценије нова атрибуција Синану Хајдар-кадијине џамије у Битољу, која је подигнута 1561/62. године. За њу се, без ближег образложења, у једном тексту о исламској уметности у Македонији, као и у засебној књизи о споменицима културе у овој републици, наглашава да је „израбена према пројекту Коца Мимар Синана“.²¹

¹⁷ Н. Redžić, *Ko je graditelj Gazi Husrevbegove džamije u Sarajevu*, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine knj. XIII, Odljeenje istorijsko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1960, 156.

¹⁸ L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Geneve 1956, 50. На ту чињеницу је први указао А. Андарејевић у књизи *Алаца џамија у Фочи* (Београд 1972, 53) одакле је преузео арх. Ц. Челић и унео у свој туристички водич *Sarajevo i okolica*, Sarajevo 1974, 60.

¹⁹ Ц. Челић, *Куршумлија медреса у Сарајеву*, Зборник заштите споменика културе IV—V, Београд 1955, 200.

²⁰ М. Мујеџиновић, *Sinan, Kodža Mimar*, Enciklopedija likovnih umjetnosti 4, Zagreb 1966, 209.

²¹ А. Стојановски, *Исламска уметност у Македонији*, Историја на Македонскиот народ, кн. I., Скопје 1969, 321; К. Балабанов, А. Николовски и А. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија*, Скопје 1961¹, 188, и 1980², 195; dr K. Balabanov, *Makedonija*, u knjizi *Blago na putevima Jugoslavije*, Beograd 1983, 536.

Најзад, на крају овог прегледа исламских споменика архитектуре који су својим одликама наводили испитиваче да их атрибуирају самом Синану, налази се и некадашња џамија Сулејмана Величанственог у београдском Горњем граду. За њу се, у иначе значајној архитектонско-урбанистичкој студији о Београду као турској вароши од 1521. до 1867. године, свакако на основу већ поменутог Евлијиног навода Синанових речи о мајсторству којим је извео њен минарет, претпоставља да је у целини извео овај цариградски мајстор.²²

АТРИБУЦИЈЕ СИНАНОВОЈ ШКОЛИ

У односу на број грађевина које су приписиване Синану готово да није ништа мањи број споменика исламске уметности за које се сматрало да су их извели васпитаници Синанове школе, односно, његови ученици. Тако је још 1938. године, у иначе врло важном и корисном тексту о сарајевској Чекрекијиној џамији, за све друге сарајевске куполне џамије, изузев некадашње Скендерије, узгред закључено да су их „градиле Синанови ученици“.²³ Затим се, током последњег рата а и касније, претпостављало да је градитељ Алаца џамије у Фоци, познати Рамадан-ага, такође био Синанов ученик,²⁴ иако Евлија дословно каже само да је овај био Синанов заступник и да је по 1550, када је Алаца настала, већ подигао двадесет џамија. Потом се и за другу фочанску, Атик Али-пашину џамију, изнело уверење да је њен „градитељ припадао познатом епигону турских неимара, којем је средишња ос био Синан“.²⁵

На хронолошкој аргументацији у Мостару се темељило приписивање чувене Карабозбегове џамије и медресе неимару Хајредину Млабем,²⁶ поуздано утврђеном градитељу Старог моста у овом херцеговачком граду и заиста Синановом ученику.²⁷

²² Д. Бурић-Замоло, *Београд као оријентална варош под Турцима 1521—1867*, Београд 1977, 51, 171.

²³ Н. Крешевићковић, *Џамија и вакуфнама Муслихудиња Чекрекије...* 6.

²⁴ А. Бејтић, *Аладжа џамија у Фоци*, *El-Hidaje* IV—3, Сарајево 1943, 70—78; Д. Ђелић, *Ramadan-aga*, *Enciklopedija likovnih umjetnosti* 4, Загреб 1966, 55; Ђ. Мазалић, *Leksikon umjetnika u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1967, 121; Н. Ређић, *Arhitektonska konzervacija Aladža џамије у Фоци*, *Naše starine* X, Сарајево 1965, 106.

²⁵ А. Бејтић, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Сарајево 1957, 40.

²⁶ R. Stanić—M. Sandžaktar, *Konzervacija Karadorđeve medrese u Mostaru*, *Naše starine* XI, Сарајево 1967, 94.

²⁷ А. Наметак, *Mostarski Stari most*, Сарајево 1932, 10; X. X(умо), *Стари мост у Мостару у огледалу једног извештаја из XVI вијека*, „Ослобођење“ бр. 3130, оа 23. IX 1956; Д. Ђелић-М. Муџезиновић, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1969, 187; С. Џуплан, *Türk Taş Köprüleri*, Анкара 1975, 160; М. Васић, *О градњи Старог моста у Мостару*, *Balkanica* VIII, Београд 1977, 189—199; А. Полимац, *Novi dokumenti o gradnji Starog mosta u Mostaru*, „Most“ god. IV, br. 14—15, Mostar 1977, 109—114; А. Андрејевић, *О градитељу Старог моста у Мостару*, *Свеске*

Њему је убрзо приписан и рад на Соколовићевом мосту на Требишњици код Требиња,²⁸ па се помишљало да је и пљевалску цамију Хусеин-паше Бољанића, оног херцеговачког санџак-бега који је Хајредина и препоручио Порти за изградњу мостарског Старог моста, овај неимар могао извести.²⁹ Најзад, на основу студиозно изведене стилске анализе проф. Ц. Челић је са разлогом претпоставио да је за изградњу необичне цамије Ферхад-бега Соколовића у Бања Луци (1579) „руководилац посла добављен из Цариграда, из Мимар Синанове школе“ и да је то био „неко од најспособнијих ученика“.³⁰

*
* * *

Два су основна извора на којима се заснивају савремена закључивања о броју и врстама Синанових остварених дела. То су два пописа његових грађевина која су настала у последњој четвртини XVI века. Први, „Tezkiret-ül Ebniye“, за који се сматра да је за Синановог живота у састављању могао учествовати и он сам или неко од његових сарадника, дакле из времена пре 1588. године, и други, „Tezkiret-ül Bünyan“, који је написао већ поменути Синанов пријатељ, песник Мустафа Саји, одмах после Синанове смрти а свакако пре 1596. године, када је и он умро. Оба пописа су још у прошлом веку штампана у Турској, а Монтани Ефенди их је још 1873. превео и на француски језик. Они се од тада наводе и понављају у скоро свим значајнијим расправама о Синановом стваралаштву: код Ф. Бабингера (1914), А. Рефика (1931), Ц. Е. Арсевена (1939) и Е. Еглија (1954. и 1976). Најдетаљније су анализирани и коментарисани у поменутом делу Р. М. Мерица, 1965. године.³¹

Ове две листе на које је најчешће уз врсту објекта стављено и име његовог поручиоца, односно задужбинара, местимично се не поклапају и код друге је број грађевина већи за двадесетак. Претпоставља се да је до ове разлике дошло на тај начин што је Мустафа Саји, после Синанове смрти, у свој списак унео и оне објекте који су били започети или можда само пројектовани при крају Синановог живота. Па ипак, укуп-

Друштва историчара уметности СР Србије 13, Београд 1982, 8—14. На основу једног Портиног писменог налога Синану (од 7. априла 1568), сачуваног у оквиру серије Регистра важних одлука Порте, Хајредину је са сигурношћу атрибуирана и некадашња тврђава у Макарској.

²⁸ Dž. Čelić, *Arslanagića most i njegovo mjesto u kulturno-istorijskoj baštini Bosne i Hercegovine*, Arslanagića most — Trebinje, Trebinje 1972, s.p.

²⁹ А. Андрејевић, *Пљевалска цамија и њено место у исламској уметности на нашем тлу*, Симпозијум „Сеоски дачи Сретена Вукосављевића“ књ. V, Пријепље 1978, 187.

³⁰ Dž. Čelić, *Ferhadija u Banjaluci*, izd. Društva konzervatora Bosne i Hercegovine br. 13, Sarajevo 1968, 8.

³¹ R. M. Meriç, *Mimar Sinan Hayati, Eserleri...* Ankara 1965.

ни број представља енорман обим рада за једног човека, чак и кад је реч о пола века неуморног стваралаштва архитекте такве радне енергије и савршеног здравља, какав је био Синан. Што више одмиче време и што се више испитује Синаново дело све више се верује да је и у први попис његових радова било унето не само све оно што се од 1539. до 1588. године у пројекту зачело под кровом његове школе, него и оно што је настало у кругу његових цариградских сарадника.

На основу широко схваћених спискова Синанових дела данас је јасно да за огромну већину од ових двадесетак наведених споменика, који су до сада на нашем тлу приписивани Синану, нема потврде у писаним изворима. Отуда је са свом поузданошћу могуће закључивати да је према његовим пројектима на југословенском тлу грађено само на три места:

I — у Вишеграду, познати Соколовићев мост, настао 1571—1577. године и који се у Сајијевом попису грађевина наводи на осмом месту међу Синановим изведеним мостовима;

II — у Соколовићима, Мехмед-пашином родном месту, један сарај (у попису наведен на 31. месту) и један мектеб, тј. основна верска школа, која је у Сајијевом попису наведена на шестом месту. Но логично је претпоставити да је истовремено подигнута и невелика Соколовићева сеоска џамија у овом месту, са које је у првом српском устанку (1806), као што је познато, скинуто олово да би било преточено у ослободилачке куршуме. У њој су се, иначе, очували тако познати цузови Мехмед-паше Соколовића;³² и

III — у Сарајеву, турском Босна Сарају, Мехмед-паше Соколовића имарет, који је у попису Синанових грађевина међу минаретима наведен на петнаестом месту.³³

Као што се види, све су то били задужбински објекти великог везира Мехмед-паше Соколовића. На жалост, од свих ових Соколовићевих задужбина које је Синан пројектовао до данас се очувао само још Соколовићев мост у Вишеграду и она мала, сада сеоска чесма у оближњим Соколовићима.

Турска архивска документа такође недвосмислено говоре да је неимар чувеног Старог моста у Мостару био Синанов ученик Хајредин Млаћи, док учињене стилске анализе Ферхадие у Бања Луци и Бољанићеве џамије у Пљевљима (1568—69), као и компарације са споменицима у Турској, заиста упућују на Синанову школу, али се на основу до данас откривене архивске грађе оне не могу са потпуном сигурношћу приписивати одређеним неимарима. С друге стране, просторна

³² То је онај исти сарај за који је Миленко Вукићевић забележио предање да га је на четири сата од друма Вишеград — Сарајево Синан градио, и од кога је, како каже, остала само једна покварена чесма. Та чесма је после другог светског рата оправљена и конзервирана.

³³ То је онај имарет који је, видели смо, поменуо у свом „Путпису“ и Евалија Челеби приликом свог боравка у Сарајеву.

и конструктивна решења исламских сакралних задужбина у тако удаљеним и забаченим крајевима, као што су Хасан-агина џамија у Рогову (1580), Хадум џамија у Баковици (1594—95) и иначе импресивна Синан-пашина џамија у Призрену (1615), несумњиво указују на дух и утицај архитектонске традиције прослављеног Синановог атељеа, нарочито у типолошком погледу. Но изузев овог последњег, врло позног примера, сва ова здања представљају само скромне одјеке оних уметничких трагања која су међу престоничким неимарима друге половине XVI века била тако жива и актуелна. Био је то, у ствари, географски и уметнички далеки одраз узорних решења Синанове престоничке школе.³⁴ У овим крајевима Синанова решења су имала још само значење тешко достижних предлогака, па су ове задужбине далеко једноставније грађене, зависно од материјалних могућности и друштвеног ранга њихових задужбинара као и способности оних турских провинцијских неимара о којима се више не може говорити као о непосредним Синановим следбеницима.

³⁴ — А. Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*, Београд 1984, 60—62.

ISTANBUL AND THE ISLAMIC ART IN YUGOSLAVIA,
ATTRIBUTIONS TO SINAN AND HIS SCHOOL

Summary

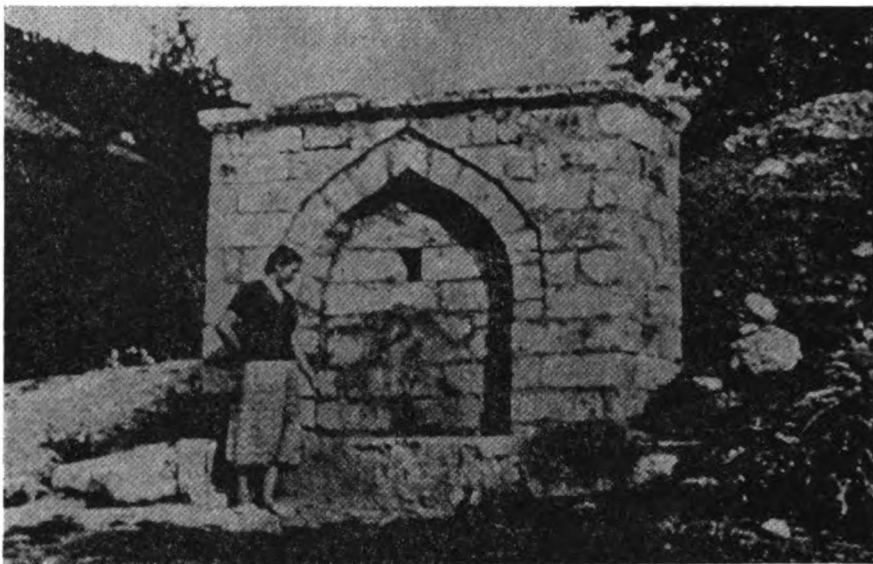
The builder Kodza Mimar Sinan, one of the most prolific authors in the history of the 16th century world architecture was neither written about nor the works attributed to him were critically analyzed. In monographical articles about specific monuments or rare studies devoted to entire groups of Islamic objects, Sinan's name was usually only mentioned. Very often, however, he was pointed out as the author of numerous important architectural monuments on Yugoslav soil.

Following the introductory part of this paper which deals with concisely presented facts about the work of this architect from Carigrad, the text contains and critically discussed all facts which appeared in literature (travel accounts, diaries, various descriptions, articles and studies) from the 17th century to our days in which certain preserved or disappeared buildings were attributed to Sinan. Those attributions were most often made on the basis of traditions noted on locations (The Visegrad bridge, The mosque of Ishak Celebija in Bitolj, The Sokolovic caravansaray in Bosnia), on the basis of sometimes unprecise and overdecorated Travel account of Evlija Celebija (The Old bridge in Mostar, The imaret of Sokolovic in Sarajevo, The Great hamam in Kratovo, The mosque Sulejmanija in Beograd), and finally on the basis of unverified oral accounts (The mosque of Gazi Husrefbeg and The medresa in Sarajevo) and arbitrary conclusions of contemporary authors (The Sinan Pasha mosque in Prizren). The definiton of Sinan's authorship was very rarely founded on primary sources — preserved and published Turkish archival documents and on analitical studies of preserved buildings or artistic presentations which appeared in the meantime.

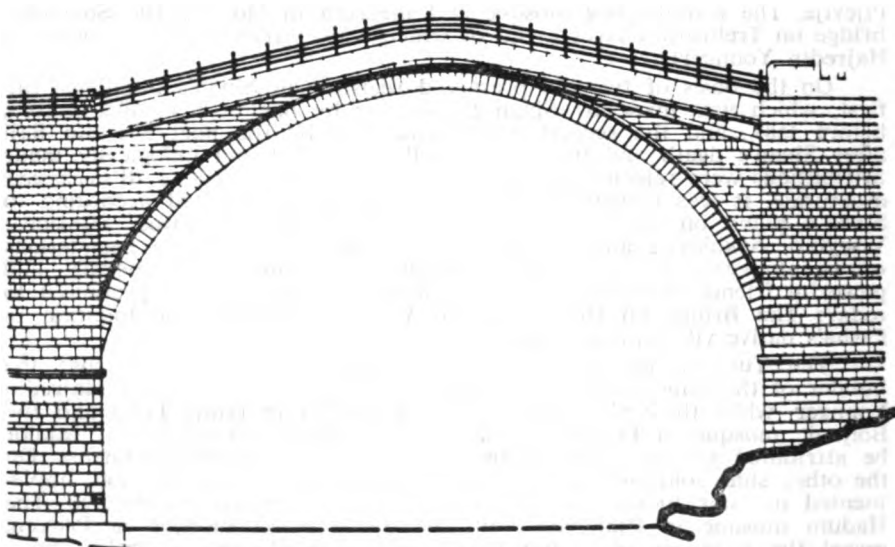
It proved, as well, that many of the attributions to Sinan's school ie. to the pleiad of his talented and well known students are uncertain or completely undependable (Aladza and Atik mosque in Foca as well as the group of remarkable monuments — The Husein pasha mosque in Pljevlje, The Karadjozbeg mosque and medresa in Mostar, The Sokolovic bridge on Trebisnjica river — all of which were attributed to the builder Hajredin Younger).

On the basis of two old preserved registers of Sinan's buildings, the first, which was made by Sinan himself or by one of his collaborators, before 1588., and the second which was done by the poet Mustafa Saji after Sinan's death and before 1596., all unfounded and unlogically made attributions were rejected in this work. Thus, accompanied by all necessary exactitude, it was concluded that the buildings constructed according to Sinan's plans on Yugoslav territory existed only on three locations: Visegrad, Sokolovici and Sarajevo. All those buildings were foundations of Great Vezir Mehmed Pasha Sokolovic, Sinan's contemporary and powerful friend. Of all those Sinan's buildings, only two are preserved to today: The Bridge on Drina river in Visegrad and a stone fountain in Pasha's native village, Sokolovici.

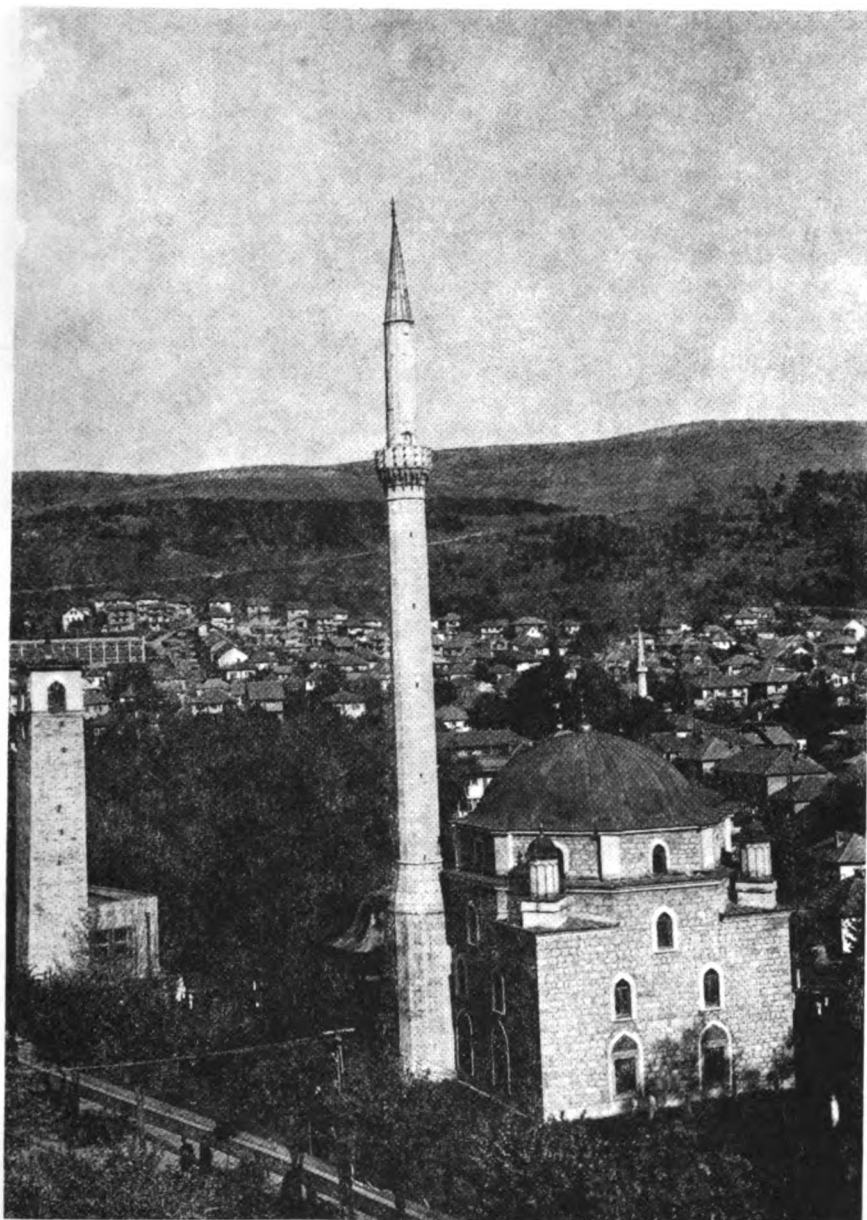
The Turkish archival document undoubtedly point out that the builder of the famous Old Bridge in Mostar was Sinan's student Hajredin Younger, while the stylistic analysis of Ferhadija in Banja Luka and the Boljanic mosque in Pljevlje reralyleads to Sinan's school, but it cannot be attributed to the same author on the bais of existed documents. On the other side, solutions in terms of space as well as construction, implemented in later foundations like The Hasan-aga mosque in Rogovo, The Hadum mosque in Djakovica and The Sinan pasha mosque in Prizren, reveal the influence of architectural tradition of famous Sinan's school, but it is impossible to treat their authors as direct followers of Sinan.

Сл. 2 — Синан, Стара чесма у Соколовићима, фрагмент задужбинског комплекса Мехмед-паше Соколовића.

Сл. 3 — Неимар Хајредин Млађи, Стари мост у Мостару, 1566 (crtež).

Сл. 4 — Синанова школа, Бољанићева џамија у Пљевљима, 1568—69.

Сл. 5 — Синанова школа, Џамија Ферхад-бега Соколовића у Бања Луци 1579.